

ТРАНСПОРТ ХИЗМАТЛАРИ КЎРСАТИШ РАҚОБАТБАРДОШЛИГИНИ ОШИРИШ ЙЎЛЛАРИ

Ж. Б. Худойбердиев

ТДИУ магистранти

Илмий раҳбар: PhD. доцент **Р.С.Холиқова**

***Аннотация:** Ушбу мақолада темир йўл транспорти хизматларининг самарадорлигини белгилайдиган асосий йўналишлар, темир йўл транспорти хизматлари, transport тизими ва transport инфратузилмаси тушунчалари ва transport турини танлашга таъсир қилувчи асосий омиллар ўртасидаги боғлиқлик, такомиллаштириш бўйича таклифлар берилган.*

***Калит сўзлар:** transport тизими, темир йўл транспорти хизматлари, темир йўл транспорти, transport-логистика, транзит ташиш, юкларни етказиб бериш, вазифалар иерархияси, transport комплекси, Яимдаги хизматлар, transport инфратузилмаси.*

Кириш

Жаҳон интеграция жараёнларининг глобаллашув жараёни транспорт комплекси ва транспорт хизмати кўрсатиш соҳасини иқтисодий самарадорлигини оширишни тақозо этади. Бугунги кунда, “транспорт хизматлари кўрсатиш жаҳон меҳнат тақсимотида муҳим соҳа сифатида дунёдаги банд аҳолининг 8%ни, хўжалик харажатларининг 15%ни ҳамда яратилаётган ялпи маҳсулотнинг 6%ни ташкил этмоқда”¹. Бу эса транспорт хизматларини самарали ташкил этиш, янги ишчи ўринларини яратиш ва унга турдош тармоқлар фаолиятини ривожлантириш имкониятини беради.¹

Халқаро даражаларда темир йўл транспорт хизматларини ҳам миқдор ҳам сифат жиҳатдан кўрсатиш алоҳида аҳамиятга эга бўлмоқда. Мазкур жараёнда

¹ www.worldbank.org.

автотранспорт хизматлари бозори муҳим сегмент сифатида ўрин тутиб, “дунёда ялпи ички маҳсулотдаги унинг улуши 6,8 фоизини ташкил этди”.

Республикамизда транспорт хизматлари кўрсатиш соҳасини янги босқичга олиб чиқиш борасида бир қатор вазифалар белгилаб берилди. Мазкур вазифаларнинг бажарилиши транспорт хизматларини кўрсатишни инновацион ривожлантириш учун қатор иқтисодий механизмларни, жумладан мавжуд транспорт хизматлари бозори конъюнктурасини иқтисодий асослаш, транспорт хизматлари ҳудудий кластерини шакллантириш, мазкур соҳанинг институционал асосларини ривожлантиришга асос яратадиган мукамал илмий тадқиқотларга эҳтиёж мавжудлигини кўрсатмоқда. Шу туфайли транспорт хизматлари кўрсатишнинг иқтисодий самарадорлигини оширишнинг илмий асослари тадқиқотиغا бағишланган мавзу долзарб ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар

Ҳозирги даврда хизмат кўрсатиш соҳаси нафақат муайян давлат иқтисодиётида, балки бутун жаҳон иқтисодиётида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Сўнгги йилларда ялпи ички маҳсулот таркибида хизматларнинг улуши мунтазам ўсиб бормоқда, хизмат кўрсатиш соҳасидаги ходимлар сони ҳам ижобий динамикага эга бўлиб, хизматларнинг халқаро савдоси фаол ривожланмоқда.

Бугунги кунда сервис ва хизматлар соҳаси иқтисодиётнинг муҳим тармоқларидан бири ҳисобланади. Давлат томонидан қўллаб-қувватлаш сиёсатини амалга ошириш, мамлакатимизда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришни рағбатлантириш ҳисобига ижобий натижаларга эришилди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2016-2020 йилларда хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида» ги қарори Ўзбекистоннинг хизмат кўрсатиш соҳасини ривожлантиришнинг устувор йўналиш ва вазифаларини, шу жумладан:

хизматларни ривожлантириш ҳисобига ялпи ички маҳсулотни кўпайтириш, унинг иқтисодиётдаги улушини 48,7 фоизга етказиш;

2025 йилга келиб, қишлоқ жойларида хизматларнинг 2,4 баробар ўсиши;

сервис соҳасида жадал ривожланиш учун шарт-шароитларни яратиш, муҳандислик, коммуникация, автомобиль ва транспорт инфратузилмасини ривожлантириш, тармоқларда замонавий ахборот-коммуникация

технологияларини жорий этиш ҳисобига таркибий ўзгаришларни амалга ошириш;

рақобат муҳитини шакллантириш, кичик ва хусусий тадбиркорлик субъектларини ривожлантиришга кўмаклашиш;

турли хил инновацион хизматларни, янги алоқа объектларини кенгайтириш; аҳолининг телекоммуникация тармоғига техник имкониятларини таъминлаш, уларнинг асосида юқори сифатли хизматлар кўрсатиш, рақамли телефон алоқа ва телевидение тизимларига ўтишни таъминлаш, республика иқтисодиётида алоқа ва ахборотлаштириш хизматларининг улушини 2025 йилгача 2,5 фоизга ошириш;

замонавий электрон тўлов технологияларини жорий этиш билан молиявий хизматларни ривожлантириш;

юқори технологияли тиббий хизматларни янада ривожлантириш¹.

Хизмат кўрсатиш соҳасини ҳар томонлама ривожлантириш иқтисодиётни барқарор ривожлантириш, аҳоли бандлигини таъминлаш ва аҳоли турмуш даражасини оширишнинг долзарб масаласидир.

Бугунги кунда транспорт хизматларининг кенг доираси дунё миқёсида ошиб бораётган юк ва йўловчи оқимини таъминлаб туриш орқали халқаро алоқаларнинг ривожланишига – глобал иқтисодиётнинг шаклланишига олиб келмоқда. Илмий-техник тараққиёт соҳасида эришилаётган муваффақиятлар, яъни иқтисодиётнинг турли тармоқларида инновацияларнинг оммавий равишда жорий этилаётганлиги, жумладан транспорт хизматлари кўрсатиш соҳасига ҳам тегишли жараён бўлиб улгурди.

Транспорт хизматлари бозорида кўп миқдордаги хизматлар турини кенг истеъмолчилар доирасига таклиф қилиш рақобатнинг кучайишига олиб келади. Бозорда ташувчини танлаш имкониятининг мавжудлиги, яъни бир ташувчидан иккинчисига кичик харажатлар билан ўтиш мумкинлиги, миқдорнинг рақобатчидан кетиши эҳтимоллигини оширади ва аксинча.

¹ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2016 йил 26 февралдаги 55-сонли “2016-2020 йилларда хизмат кўрсатиш ва сервис соҳасини ривожлантириш дастури тўғрисида” ги қарори.

1-жадвал

Транспорт хизматларининг ривожланишига таъсир этувчи омиллар¹

Омиллар	Моделлар	Изоҳ
Салоҳиятли рақобатчилар таъсири	Рақобатчиларнинг хулқий андозалари	Рақобатчилар томонидан суғуриш ёки тажовузор сийёсатнинг юритилиши
	Бозорга киришдаги тўсиқлар	Бозорга киришнинг дастлабки харажатлари кам, хизматлар мажмуи одатий
	Бозордан чиқишдаги тўсиқлар	Бозордан чиқиш харажатлари бизнесни бошқатдан бошлаш зарурияти сабабли юқори
	Транспорт бозорига киришнинг мураккаблиги	Транспорт бозорига кириб келаётганларга нисбатан тажовузнинг йўқлиги
Ишлаб чиқарувчиларнинг таъсири	Тақсимот каналларига эришиш имкониятини таъминлашнинг мураккаблиги	Транспорт хизматларини сотиш соҳасида ишлаб чиқарувчиларга боғлиқ бўлмаган кўп сонли воситачиларнинг мавжудлиги
	Рақобатдаги афзалликлар	-транспорт инфратузилмасига капитал киритиш; -ишлаб чиқарувчи корхоналар активларига эгалик; -шахсий ҳаракатдаги воситаларга эгалик.
	Маҳсулотни етказиб бериш каналининг ўзига хослиги	Ишлаб чиқарувчи корхона маҳсулотининг турлитуманлиги
	Маҳсулотни етказиб бериш каналларининг сегментацияси	Барқарор юк оқимининг шаклланганлиги ва ташувчини танлаш имконияти
Истеъмолчилар таъсири	Хизматнинг истеъмолчи учун аҳамияти	Ташувчини эркин танлаш имкониятининг мавжудлиги
	Истеъмолчининг мавқеи	Ташувчи учун корпоратив мижоз, истеъмолчининг ноёблиги
	Истеъмол қилинувчи аниқ хизматлар тури	Хизматлар турланишининг паст даражаси
Транспорт бозорига ўринбосар бўлган хизматлар томонидан рақобат	Таклиф этилаётган хизматлар сифати	Кўшимча харажатлар ҳисобидан хизматлар сифатини оширишга ҳаракат
	Баҳо (тариф)	Таклифнинг юқори даражаси баҳо ўзгаришининг юқори чегарасини белгилаб беради. Хизматларнинг аниқ турлари таклифда нисбатан паст баҳо белгилаш рақобатдаги устунликни таъминлайди
	«бошқасига ўтиш» харажатлари	Бошқа турдаги хизматларни таклиф қилиш харажатларининг пастлиги

Транспорт хизматлари бозоридан ёки унинг маълум бир сегментидан чиқиб кетишда мавжуд бўлган тўсиқлар рақобатнинг кучайишига, бозорга ёки унинг маълум бир сегментига киришдаги тўсиқлар рақобатнинг пасайишига олиб келади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозим, транспорт операторлари томонидан

¹ муаллиф тадқиқотлари асосида

ташилаётган товарларнинг баҳосидаги ўзгариш ҳам рақобатнинг кучайиши ёки пасайишига олиб келади.

Юқоридаги фикрларни инобатга олиб транспорти хизматларини иқтисодий самарадорлигини баҳолаш кетма-кетлигини баҳоланишнинг умумий кўринишини қуйидагича тасвирланди. Фикримизча, темир йўл ва ҳаво транспорт хизматларини иқтисодий самарадорлигини баҳолаш орқали корхонани келгусида ривожлантиришни таъминлаш учун инновацион технологияларидан фойдаланиш йўллари аниқлаш имкониятини беради. (1-расм).

1-расм. Темир йўл ва ҳаво транспорти рақобатбардошлигини баҳолаш кетма-кетлиги¹

Янги транспорт хизмати турларини ишлаб чиқиш жараёнларини

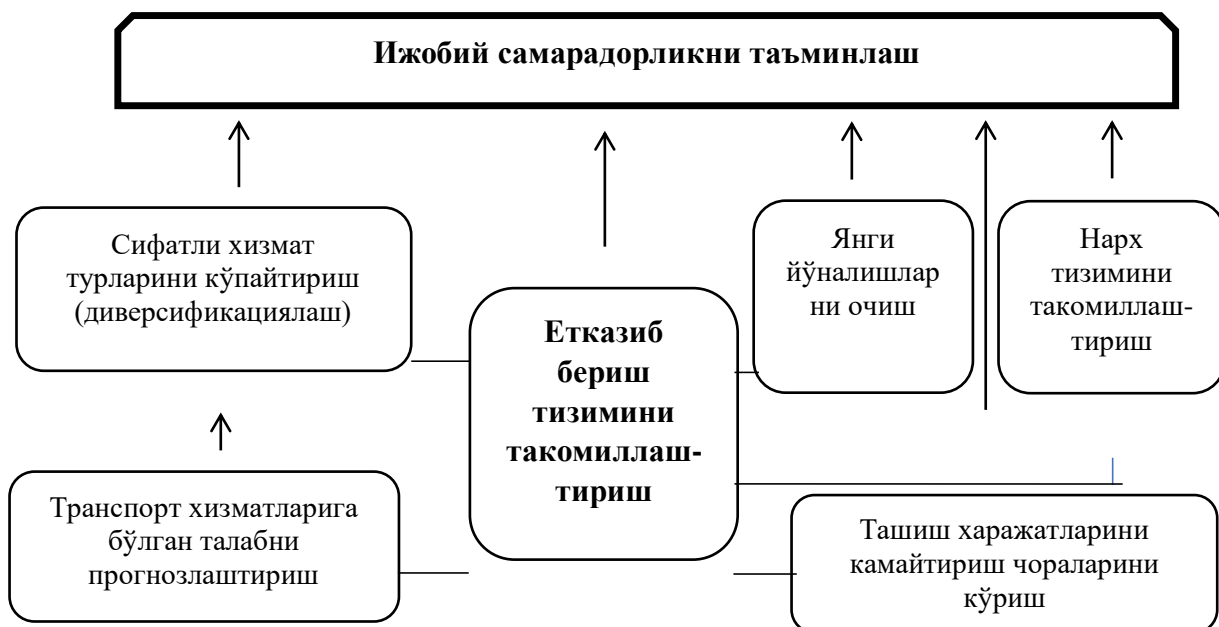
¹ Муаллиф ишланмаси

ўзлаштиришда кўпроқ эътибор ушбу хизматнинг баҳолашга эмас, балки бозорни ўрганишга қаратилади. Бу эса ўз навбатида темир йўл ва автомобиль транспорти корхоналари кўрсатадиган хизматларини самарали ва муваффақиятли бозорга силжитишда инновацион маркетинг технологияларидан фойдаланиш таклиф этади.

Темир йўл транспорт тизимидаги мавжуд муаммолар мамлакат иқтисодиётининг ўсишига тўсқинлик қилувчи омиллардан ҳисобланади. Шунинг учун ҳам ушбу муаммоларни алоҳида кўриб чиқиш мақсадга мувофиқ ҳисобланади:

- иқтисодиёт соҳалари кенгайиб, аҳоли сони тобора ўсиб бораётганига мос тарзда ошиб бораётган эҳтиёжларни тўлароқ қондириш;
- истеъмолчилар эҳтиёжини қондириш мақсадида олий сифатли хизматлар кўрсатиш;
- маҳсулот таннархидаги ташиш ҳаражатларини минималлаштириш чоратадбирларини ишлаб чиқиш;
- транспорт тизими фаолиятининг юқори самарадорлигига эришиш.

Юқорида санаб ўтилган вазифаларни иерархик кетма-кетликда тасвирлаб қуйидаги схема кўринишига келтириш мумкин (2-расм).

2-расм. Темир йўл транспорт тизимини ривожлантириш вазифалари¹

¹ Олиб борилган тадқиқотлар натижасида муаллиф томонидан тизимлаштирилган.

Юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиққан ҳолда, транспорт хизматлари иқтисодий самарадорлигини ошириш бўйича мазкур тадқиқотда муаллиф томонидан қуйидаги йўналишлар таклиф этилди:

- илмий-техник имкониятлар ва ишлаб чиқариш ресурсларидан самарали фойдаланишни йўлга қўйиш;

- замонавий технологиялар асосида транспорт воситаларига техник хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш;

- транспорт тизими томонидан экология ва иқтисодиётга етказилаётган зарарларни камайтириш ёки умуман бартараф этишга эришиш;

- замонавий инфратузилма учун сарфланадиган харажатларнинг тўхтовсиз ортиб бориши ва ушбу талабни қондириш мақсадида янги тушум манбаларини излаш масаласи;

- темир йўл транспорти бозорида иштирокчилар ўртасидада ҳосил бўлувчи ўзаро таъсир иқтисодий ва технологик самарадорликнинг тушиб кетишини келтириб чиқаради, оқибатда тармоқ бўйлаб темир йўл транспортида юкларни ташиш харажатлари ортади;

- иқтисодиёт соҳасидаги инқирозларга дуч келиш ва инфратузилма хизматларидан фойдаланиш учун тўлов ҳамда тарифларнинг белгиланган даража ва миқдорининг камайиши, давлатнинг қўшимча субсидиялар амалга оширилишини тақозо этиши мумкин;

- тартибга солувчи йўналиш ва объектларнинг кўпайиши билан, шу жумладан инфратузилма хизматларидан қонуний фойдаланиш бўйича, ҳам давлат бошқаруви ва тартиб тизимини такомиллаштириш;

- иқтисодиёт ва ташувлар хавфсизлигини таъминловчи тизим ўртасида технологик ва фойдаланиш бўйича юк ташувчи компаниялар ҳамда инфратузилмадаги жавобгарлик ва вазифаларни ўзаро тақсимлаш.

Демак, юқоридаги мулоҳазалардан келиб чиқиб, транспорт хизмат кўрсатиш жараёнларининг сушт даражада кечишига қуйидаги муаммолар таъсир кўрсатмоқда:

- темир йўл транспортида юк ташиш нархларининг юқорилиги;

- темир йўл вагонларининг 60% га яқин қисми 20-30 йил давомида, 13% эса 30 йилдан ортиқ хизмат кўрсатиб келмоқда;

- халқаро ташувларда 1,5% рефрижератор автомобиллари иштирок этиб (талаб 15-20%), ушбу кўрсаткич темир йўл вагонларининг 4% ни ташкил этади;

- 2017 йилда халқаро ташувларда иштирок этган юк автомобилларининг 68% ишлаб чиқарилганига 15 -20 йил, 10% эса, 20-30 йил бўлган;

- мамлакат автомагистралларининг 70%дан ортиғи транспорт воситаларининг оптимал ҳаракатланиш тезлигини таъминлай олмайди;

- омборхона хўжалиги асосий фондларининг 30 %га яқини жисмоний ва маънавий эскирган;

- юк ортиш-тушириш ишларини механизациялаштириш даражаси 20-30 % ни ташкил этади.

Хулосалар

Шундай қилиб, юқоридаги муаммоларнинг олдини олиш мақсадида қуйидаги асосий концептуал йўналишлар белгилаб олиниши, мақсадга мувофиқ бўлар эди:

1. Транспорт хизматлари нархларининг ошиш суръатларини пасайтириш учун қуйидаги чора-тадбирлар амалга ошириш лозим:

– тарифларни белгилаш принципларини ўзгартириш ва босқичма-босқич янги тариф тизимига ўтиш, тузатиш коэффицентлари сонини камайтириш, темир йўл орқали ташишни ҳар томондан маблағ билан таъминлаш турларини камайтириш;

– ўз локомотив ва вагонларига эга бўлган темир йўл транспортида юк ташишга мўлжалланган хусусий компаниялар ташкил этилиши учун шарт-шароитлар яратиш орқали темир йўлда юк ташиш соҳасида рақобат муҳитини шакллантириш;

– транспорт хизмат кўрсатиш тезкорлиги ва ишончилигини ошириш, 2030 йилгача электр энергияси билан таъминланган темир йўллар улушини 55 фоизга етказиш. Бунинг учун ҳар йили ўртача 168 км темир йўлни электр энергия билан таъминлаш зарур, сармоялар ҳажми эса 5,34 млрд. долларни ташкил этиши керак. 2030 йилгача локомотив ва вагонларни янгилаш учун 1,2 млрд. долларлик сармоя сарфлаш зарур:

2. Қуйидагилар орқали темир йўл ва автомобиль транспорт хизматларини иқтисодий самарадорлигини ошириш учун минтақаларда мультимодал транспорт-логистика марказлари тармоғини кенгайтириш:

– юк ташиш, интермодал ва мультимодал юк ташишларнинг норматив ҳамда ҳуқуқий базасини, техник ва технологик регламентини ҳамда стандартларини, логистика марказларини, транспорт-экспедиторлик фаолиятини халқаро стандартларга мос ҳолда уйғунлаштириш;

– мультимодал ташишлар самарали бўлишини таъминлаш учун интеграциялашган ахборот тизимини ташкил этиш;

– божхона логистика марказларининг миллий тармоғини шакллантириш, уларда транспорт-логистика операциялари камида 3PL даражада бўлишини таъминлаш лозим.

Шундай қилиб, темир йўл ва автомобиль транспорт хизматларини иқтисодий самарадорлигини ошириш бутун ишлаб чиқариш ва моддий ресурслар тежамини таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг жадаллашуви, транспорт харажатларининг камайиши ва иқтисодиёт тармоқларини ривожланишига олиб келади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Decree of the President of the Republic of Uzbekistan No. PF-4947 of February 7, 2017 "On the Action Strategy for the further development of the Republic of Uzbekistan." // www.lex.uz.
2. State Statistics Committee of the Republic of Uzbekistan. 2020.
3. Irsbekova M.N. Optimization of the transport services market based on marketing principles. Iqt. fan. doc. ... dis. Avtoref., Tashkent 2017.
4. Zohidov A.A. Improving the mechanism of effective management of the Central Asian transport system. Iqt. fan. doc. ... dis. Avtoref., Tashkent 2018.
5. Елизарьева А.А. Проектный подход к организации пригородных перевозок. // Экономика железных дорог, №5 2017.
6. Ковшова М.М. Конкурентный маркетинг на железнодорожном транспорте // РЖД-Партнёр, 2012. № 9.
7. Вотолевский В.Л., Перспективы развития вокзальных комплексов с. 21-2 // Железнодорожный транспорт, № 3, 2018 г.